

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Половець В.М. Половці і Київська Русь. Чернівці: Просвіта, 2017. 216 с.

Друге, доповнене видання монографії професора В. М. Половця, як і перше, присвячене дослідженню походження, політичного й соціально-економічного устрою та культурного життя половців, які упродовж 200 років перебування на кордоні з Київською державою пройшли шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань у соціально-економічному плані й від воєнної демократії до феодалізму.

Заслуговує на увагу зміст монографії, який включає, на відміну від попереднього видання, такі розділи, як історіографія проблеми; історичні джерела; періодизація історії половців; половецький стан; етнічна історія; «чорні клобуки»; суспільно-політичний устрій; господарство, торгівля та зброя; половці й монголо-татари. Отже, у другому виданні автор, суттєво доповнивши перше, зосередився на узагальненні монографічної літератури попередників та дослідженні історичних джерел.

Серед визначених історичних постатей дослідженням половців (кипчаків) займався В. М. Татищев, намагаючись з'ясувати, наскільки існували їх родоплемінні зв'язки з киргизами (казахами). Історик і письменник М. М. Карамзін, вивчаючи історію й родинні зв'язки казахів, дійшов висновку щодо існування генетичного родства їх з кипчаками (половцями). Значний вклад у розвиток історіографії кочових народів вніс П. В. Голубовський. Його праці стали видатною подією у дослідження історії кочових народів не тільки в XIX ст., але й не втратили свого наукового значення до наших днів.

Видатний історик XIX ст. М. Я. Христов, вивчивши етнічний склад тюркських племен і народностей, стверджував, що кипчаки (половці) були вихідцями з регіону Алтайських гір та Іртиша, а потім проживали в північних та центральних районах Казахстану. Антрополог та етнограф А. М. Харузін доводив, що кипчаки були одним із найчисельніших тюркських племен, які стали основним етнічним компонентом в утворенні корінного етносу¹.

Прикметно, що автор рецензованої монографії, ознайомившись з концепцією А. М. Харузїна, звернувся до історіографічного надбання казахстанських істориків.

Вони стверджували, що «половецьке коріння» є в основі утворення казахської нації. Про це пишуть відомі історики Казахстану. Серед них заслуговують на увагу Б. Є. Кумеків, С. М. Ахінжанов та С. Г. Кляшторний. Кожен з них запропонував своє бачення процесу відтворення подій минулого, при цьому особливу увагу приділяв місцю й значенню кипчакського етносу в утворенні казахського народу.

Упродовж 30-х рр. XX ст. історією половців захопився історик-емігрант Д. А. Ра-совський. Він видав ґрунтовну монографію та низку статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів. Дослідження В. К. Кудряшова «Половецкая степь» (1948), враховуючи його географічну спрямованість, має велике значення для вивчення побуту й культури половців, організації їх суспільно-політичного та економічного життя, адже орди у тюркомовних народів були воєнно-адміністративними організаціями.

Професор В. М. Половець переконаний, що значний вклад у дослідження визначеної теми було зроблено у другій половині XX ст. Суспільно-політичний устрій кочівників до монгольського завоювання вивчає Г. А. Федоров-Давидов. Він наголошував, що основою суспільної організації половців був патріархальний рід. Роди об'єднувалися в племена, які називали ордами. На чолі кожного племені, до якого входило п'ять родів, стояв великий князь (хан), а кожен рід очолювався меншими князями. Справами роду управляла родова аристократія, вона ж і обирала менших князів.

---

1 Тут і далі посилання на рецензоване видання

У 1990 р. вийшла в світ велика монографія С. О. Плетнєвої «Половці», присвячена історії одного із самих відомих і сильних тюркомовних етносів – половців. Ця праця стала першою спробою популярного викладу за останні понад сто років спостережень, матеріалів і висновків із різних питань половецької історії, географії, економіки і культури. У книжку введені нові матеріали і факти, нові думки та гіпотези, які стали цікавими не тільки спеціалістам-історикам, але й широкому загалу читачів.

У історіографії половецького етносу важливе місце належить монографії П. П. Толочка «Кочевые народы степей и Киевская Русь», в якій автор виклав своє бачення проблеми їхніх взаємовідносин. Значно доповнила історіографію половців монографія В.Г. Бережанського «Вооружение половцев». Серед багаточисельної літератури про половців це єдине до цього часу видання, в якому на рівні військового історика розглядаються види зброї номадів, дається її характеристика та пояснюються бойові якості.

Підбиваючи підсумки розглянутої історіографії половецького етносу, автор підкреслює, що номади, які упродовж XI–XII ст. перебували у постійній взаємодії з Київською Руссю і відомі у цій землі як половці, мали довгу і складну історію свого розвитку. Ця історія розпочалася в регіоні Північного Алтаю та Приуртишшя, продовжувалася на казахстанських землях поділом на західних та східних кипчаків і закінчилася у південноруських степах монголо-татарською навалою, яку як половці, так і Київська Русь зустріли в стані внутрішньої нестабільності та політичної роздробленості, що роковим чином позначилося на їхніх подальших долях.

Щодо історичних джерел. Перш за все, автор детально аналізує «Повість временних літ», зазначаючи, що темі половців Нестор присвятив заключний фрагмент четверту частину літописного зведення, яка охоплює період з кінця 1050-х до 1110-х рр., тобто понад 50 років. Це час правління Ярославичів, потомків Ярослава Мудрого (1019-1054), період політичної та феодальної роздробленості, зміцнення місцевої знаті, посилення і відокремлення удільних князівств. Автором підраховано, що на сторінках «Повісті...» половці згадуються більше 50 разів. До історичних джерел по вивченню половців, як середньовічної народності тюркської групи, відноситься «Лаврентієвський літопис», що містить копію літописного зведення 1305 р. Згідно з цим літописом з 1059 по 1236 рік відбулося 12 нападів половців на Русь і відповідних 12 нападів русичів на половців, а також 30 сумісних русько-половецьких операцій у міжусобних війнах. За підрахунками автора монографії, в Іпатіївському літописі мова йде про 30 походів половців на Русь і 27 походів русичів і «чорних клобуків» на половців. При цьому відбулося 38 сумісних походів русичів і половців у міжусобних війнах.

До історичних джерел монографії віднесено й «Codex Cumanicus» (Половецький словник), складений у кінці XIII ст. Він поділяється на дві частини – італійську й німецьку. Італійська частина словника фактично є словником перекладача, німецька – містить переклад релігійних текстів місіонера й була складена французькими ченцями. На основі дослідження лексики половецького словника було встановлено, зазначає автор монографії, що найближчою до кипчакської мови серед сучасних тюркських мов є караїмська і карачаєво-балкарська мови.

У монографії професор В. М. Половець стверджує, що дослідження історичних джерел про половців, їхнього способу життя, звичаїв та обрядів дає можливість матеріалізувати образ етносу як такий, що не встиг пройти належний йому історичний шлях розвитку, розкидавши поспіхом своїх одноплемінників по інших країнах і залишився у пам'яті слов'янських народів лише в билинах, та й то спотворений татаро-монгольською навалою.

Автор монографії дотримується концепції про те, що історія половців після заселення ними східноєвропейських степів поділяється на чотири періоди: перший – середина XI – початок XII ст.; другий – 20-30-ті роки XII ст.; третій – друга половина XII ст.; четвертий – перша половина XIII ст. Кожен з визначених періодів має особливості як у внутрішньому розвитку, так і взаємовідносинах з Руссю та іншими сусідами.

З'ясування кордонів Половецького степу дало можливість визначити головні центри половецького кочів'я, вивчити шляхи походів руських військ. Одним з таких напрямків був правий бік Дніпра. Головні половецькі сили мешкали на південь від Дніпра, куди київські князі робили найчастіші походи, які мали два напрями: за Сулу і Орель, де знаходився один із головних центрів половецького кочів'я.

У рецензованому нами виданні зазначається, що в науковій літературі, присвяченій дослідженню етногенетичних проблем кипчаків (половців і куманів), із самого початку вивчення даної проблеми традиційно склалася думка про їхню тотожність кимакам – етносу, відомому з арабо-персомовних джерел IX–XI ст. Історики вважали, що кимаки і кипчаки були одним і тим же етносом. Однак, у монографії автора і в сучасній історіографії наголошується на проблемності такої тотожності і підкреслюється, що кипчаки першими прийшли на зайняту територію.

Щодо «чорних клобуків», то в монографії зазначається, що вони відігравали важливу роль у суспільно-політичному та соціально-культурному житті Київської Русі. Кожен великий київський князь отримував у своє розпорядження і велику військову силу – мобільні загопи вершників «чорних клобуків», розквартированих у південних кордонах Київського князівства. До «чорних клобуків» належали представники тюркських племен торків, печенігів та берендеїв, яких половці вигнали з місць їхнього постійного кочування Чорноморських степів, чому половці й належали до «непримиримих ворогів» «чорних клобуків».

У монографії «Половці і Київська Русь» великого значення надається структурі суспільно-політичного устрою. Показано, як і коли вона була запозичена від попередніх кочових народів, у першу чергу від печенігів, у яких табірна система кочування характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами – військовою демократією. Стверджується, що з часом спорудження святилищ предків розпочався перехід кочівників від стадії нашестя до другої стадії кочування, для якої обов'язковою була стабілізація та упорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимівок і літовок.

Половці вели інтенсивну господарську діяльність, основою якої було кочове скотарство – головне їхнє заняття й багатство. Вони тримали у своїх руках значну частину торгового шляху, що дало можливість в умовах натурального господарства кочівників здійснювати товарно-грошові відносини. Мали половці, як показано в монографії, і своїх ремісників, які переходили з місця на місце у пошуках замовлень. Серед них були ковалі, лимарі, шевці, зброярі. Особливо славилися половецькі шаблі, сагайдаки, шоломи, щити і ножі. Заслужує на особливу увагу спосіб форсування великих рік, яке половці здійснювали цілими ордами.

Як кочовий етнос половці у своїй першооснові були язичниками та вірували в явища навколишньої природи. З часом, під впливом попередніх кочових народів, і в першу чергу печенігів, половці почали будувати святилища. Зі святилищами в половецьке середовище прийшли шамани як специфічний прошарок, основним заняттям якого було ворожіння та лікування, заснованих на спілкуванні з добрими і злими духами, та поклоніння предкам. Спілкування з розвинутими феодальними державами, які оточували Половецький степ, сприяло поширенню серед них провідних світових релігій християнства, мусульманства та іудаїзму. Кожна з цих релігій не витісняла язичницьких вірувань, а доповнювала їх, ставала покровителем кочівників поряд з їхніми традиційними богами.

Варто підкреслити, що в монографії значна увага приділяється взаємовідносинам половців і монголо-татар. Якщо в кінці XI ст. печеніги і тюрки були жертвами половців, то на початку XIII ст. монголо-татари стали загрозою для самих половців. Монгольські завоювання зруйнували суспільну систему, яка склалася в половецькому степу, змінили традиційний розподіл пасовищ між родами й племенами, а місце половецької аристократії зайняли монгольські феодалі. Настає період, коли кочівники-половці змушені були поступитися монголам не тільки своєю власністю і територією, але й особистою свободою.

Завершуючи свою монографію, автор пише: «На жаль, все, чим ми зазвичай оперуємо, говорячи про половців, – тільки випадкові факти їх довгої і багатой

історії, яку можна написати лише на основі зведених воедино археологічних досліджень, праць антропологів, повідомлень арабських, персидських, китайських і європейських джерел». Як автор, В. М. Половець сподівається на те, що така історія половців обов'язково буде написана. Приєднуючись до думок автора і бажаючи йому нових творчих успіхів у подальшому дослідженні визначеної проблеми, ми хотіли би висловити наступні пропозиції та зауваження. По-перше, щодо історіографії. На окремих сторінках монографія носить бібліографічний характер (с. 13, 14, 17). По-друге, аналіз джерельної бази. У ньому відсутня достатня характеристика речових джерел, а вони, як відомо, зберігають об'єктивну історичну інформацію про минуле і є найдавнішими у складі джерельної бази історичної науки (с. 34). По-третє, такій важливій проблемі, як «Половецький степ» у монографії відведено всього чотири сторінки тексту, адже в XI–XII ст. він займав простір Північного Причорномор'я, а в Іпатіївському літописі зазначається, що «вся половецкая земля была между Волгою и Днепром» (с. 54). По-четверте, «чорні клобуки». Вони відіграли важливу роль у суспільно-політичному та соціально-культурному житті Русі та заслуговують на те, щоб про них було сказано так, як у літописах «кращі мужі», які відіграли важливу роль в боротьбі з ворогами Київської Русі (с. 70).

Проте висловлені пропозиції та зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії. У цілому дослідження В. М. Половця виконані на належному науково-методичному рівні та є всі підстави вважати, що викладений у ньому матеріал буде сприяти кращому осмисленню ролі половців в історії Київської Русі.

Юрій МУЗИКА

